

Międzynarodowe Centrum Finansów Cyfrowych

Opracowanie robocze 01/2022

Wykluczenie cyfrowe seniorów na rynku finansowym. Przegląd stanu badań krajowych.

Wanda Sułkowska
Tomasz Jedynak

Warszawa, styczeń 2022

Dr Tomasz Jedynak
Prof. dr hab. Wanda Sułkowska
Katedra Zarządzania Ryzykiem i Ubezpieczeń
Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie

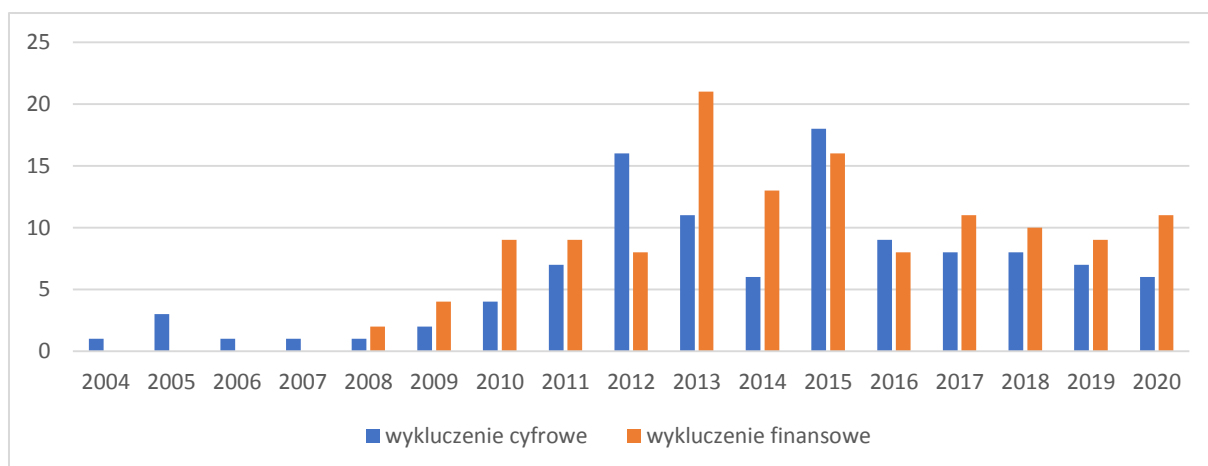
Wykluczenie cyfrowe seniorów na rynku finansowym - Przegląd stanu badań krajowych

1. WPROWADZENIE

Problem wykluczenia cyfrowego po raz pierwszy został dostrzeżony w drugiej połowie lat 90. w USA oraz w Unii Europejskiej (Batorski, 2009, pp. 224–225). Początkowo kwestia ta była podnoszona głównie przez organy administracyjne, jednak stosunkowo szybko została przeniesiona na grunt rozważań naukowych. W Polsce problematyka wykluczenia cyfrowego stała się przedmiotem zainteresowania w pierwszych latach XXI w. Tematyka ta przestała być jednak niszową dopiero wraz z gwałtownym rozwojem Internetu i postępowaniem cyfryzacji w drugiej dekadzie XXI wieku.

BADANIA NAD WYKLUCZENIEM CYFROWYM SENIORÓW W POLSCE – UJĘCIE BIBLIOMETRYCZNE

Wraz z postępującym rozwojem technologicznym oraz cyfryzacją kolejnych obszarów życia społeczno-gospodarczego problematyka wykluczenia cyfrowego nabiera coraz większego znaczenia. Znajduje to odzwierciedlenie zarówno w coraz częstszym podejmowaniu tej problematyki przez różnego rodzaju instytucje publiczne i organizacje pozarządowe, jak również w rosnącym zainteresowaniu tą problematyką środowiska akademickiego. Dostępne narzędzia bibliometryczne pozwalają skwantyfikować zjawisko wzrostu zainteresowania polskich badaczy problematyką wykluczenia cyfrowego poprzez zestawienie liczby opracowań podejmujących tę tematykę opublikowanych w czasopiśmie naukowych w poszczególnych latach. Na rysunku 1 przedstawiono liczbę artykułów wydanych w latach 2001-2020 w polskich czasopiśmie naukowych, dla których jako słowa kluczowe przypisano pojęcia “wykluczenie cyfrowe” lub „wykluczenie finansowe”.

Rysunek 1. Liczba artykułów poruszających problematykę wykluczenia cyfrowego oraz wykluczenia finansowego w latach 2001–2021

Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy BazEkon (<https://bazekon.uek.krakow.pl/>), dostęp 30.11.2021 r.

Zilustrowane na rysunku 1 zestawienie liczby opublikowanych artykułów naukowych w poszczególnych latach opracowano w oparciu o ogólnopolską dziedzinową bazę bibliograficzną z zakresu nauk ekonomicznych i pokrewnych BazEkon. Baza ta jest tworzona przez konsorcjum, w którego skład wchodzi: Biblioteka Główna Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Biblioteka Główna Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Biblioteka Główna Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Biblioteka Szkoły Głównej Handlowej, Biblioteka Główna Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach oraz biblioteki wydziałowe Biblioteka Ekonomiczna Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania oraz Biblioteka Wydziału Zarządzania i Ekonomiki Usług Uniwersytetu Szczecińskiego. BazEkon jest udostępniana przez Interdyscyplinarne Centrum Modelowania Matematycznego i Komputerowego Uniwersytetu Warszawskiego (ICM). Baza została umieszczona na platformie Wirtualnej Biblioteki Nauki ICM i znajduje się w wykazie baz referencyjnych tworzonym przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego¹. Aktualnie w bazie znajduje się ponad 281 tys. rekordów (artykułów naukowych)². Powołując się przy przeglądzie piśmiennictwa na informacje zebrane na podstawie baz danych publikacji naukowych, takich jak BazEkon należy jednak poczynić pewne zastrzeżenia. Otóż interpretując uzyskane wyniki należy mieć na uwadze ograniczone możliwości baz danych publikacji naukowych, w tym przede wszystkim kwestie, takie jak:

¹ BazEkon, (<https://bazekon.uek.krakow.pl/>).

² Wg. stanu na 15.12.2021 r.

- 1) zastosowanie w wyszukiwaniu kilku fraz, może spowodować, kilkukrotne uwzględnianie w zestawieniu tego samego artykułu;
- 2) wiele pionierskich prac z danej dziedziny nie zawiera odpowiednich słów kluczowych, gdyż w chwili ich powstawania nie było siatki pojęciowej obejmującej daną dziedzinę;
- 3) żadna baza danych nie obejmuje wszystkich czasopism naukowych (w przypadku bazy BazEkon jest to 581 polskich czasopism) (Jedynak, 2017, p. 4).

Próba chronologicznego usystematyzowania polskich badań dotyczących wykluczenia cyfrowego prowadzi do wyróżnienia trzech faz prowadzonych badań:

1. Faza przypadła na okres od 2004 r. (pierwszy polski artykuł w BazEkon z przypisanym słowem kluczowym „wykluczenie cyfrowe”) do 2008 r. Faza ta obejmowała wczesne badania nad zjawiskiem wykluczenia cyfrowego w Polsce, w ramach których prowadzone były głównie studia teoriopoznawcze i kompilacyjne. Większość badań w tym okresie koncentrowała się na wykluczeniu informacyjnym oraz analizie korzystania z Internetu.
2. Faza przypadła na lata 2009-2015. Obejmowała ona okres gwałtownego wzrostu zainteresowania polskich badaczy problematyką wykluczenia cyfrowego. W okresie tym powstało wiele wnikliwych prac teoriopoznawczych oraz przeprowadzono szereg badań empirycznych, które stanowiły podstawę dla cennych poznawczo opracowań praktycznych. Trzeba jednak zaznaczyć, że fazie 2 na fali wzrostu zainteresowania wykluczeniem cyfrowym opublikowane zostały również prace o charakterze przyczynowym i odtwórczym, w stosunku, do których trudno mówić o istotnym wkładzie w rozwój nauki.
3. Faza przypadająca na lata 2016-2020, obejmuje okres stabilizacji zainteresowania badaczy problematyką wykluczenia cyfrowego. Większość prac opublikowanych w tym okresie obejmuje pogłębione rozważania nad analizowanym zjawiskiem, w których autorzy czerpali z wcześniejszego dorobku piśmiennictwa. W publikacjach z tego okresu zauważalne są dwa trendy.
 - A. Z jednej strony część autorów podjęła rozważania na gruncie międzynarodowym (badania porównawcze w krajach Unii Europejskiej).
 - B. Z drugiej strony w części opracowań wyraźna jest tendencja do zawężania problematyki badawczej do analizy wybranych wątków związanych z wykluczeniem cyfrowym oraz do ograniczania badań empirycznych do

wybranych grup społeczno-zawodowych szczególnie dotkniętych tym zjawiskiem.

2. OBSZARY BADAŃ NAD WYKLUCZENIEM CYFROWYM SENIORÓW W KRAJOWYM PIŚMIENICTWIE

Kwerenda krajowych badań nad wykluczeniem cyfrowym seniorów pozwala stwierdzić, że polscy badacze zajmowali się tą problematyką zarówno w opracowaniach mających charakter teoretyczno-koncepcyjny i kompilujący, jak i w opracowaniach empirycznych. Celem tych pierwszych było przede wszystkim przedstawienie charakterystyki zjawiska wykluczenia cyfrowego oraz usystematyzowania dotychczasowej wiedzy w tym obszarze. W opracowaniach drugiego rodzaju autorzy podejmowali próby oceny skali tego zjawiska. Zakres dotychczasowych badań nad wykluczeniem cyfrowym był zróżnicowany. Badania prowadzono w różnych grupach społeczno-zawodowych, przede wszystkim w grupach szczególnie narażonych na wykluczenie cyfrowe, takich jak osoby starsze i emeryci. Biorąc pod uwagę zakres geograficzny badań, odnotowano, że część badań prowadzono w skali całego kraju, inne zaś odnosiły się jedynie do wybranych rejonów lub województw. Ponadto polscy autorzy podejmowali również analizy o zasięgu międzynarodowym.

Syntetyczny przegląd opracowań podejmujących problematykę wykluczenia cyfrowego, indeksowanych w bazie BazEkon przedstawiono poniżej.

BADANIA TEORETYCZNO-KONCEPCYJNE I SYSTEMATYZUJĄCE

Jednym z pierwszych polskich autorów, który podjął teoretyczne rozważania nad problem wykluczenia cyfrowego jest D. Batorski (Batorski, 2005, 2009). Badał on problematykę korzystania z Internetu w Polsce, wskazując przy tym, że korzystanie z sieci jest uzależnione od czynników demograficznych i społecznych, co może prowadzić do problemu cyfrowego wykluczenia. Co więcej, przywołany autor odnotował również, że różnice w dostępie oraz umiejętnościach i możliwościach korzystania z Internetu mogą powodować utrwalenie lub nawet pogłębienie istniejących nierówności społecznych (Batorski, 2005, p. 56). W innym opracowaniu, ten sam autor przedstawił jedno z pierwszych w Polsce kompleksowe opracowanie teoretyczno-koncepcyjnych obejmujące zagadnienie wykluczenia cyfrowego (Batorski, 2009). Praca ta obejmuje rozważania definicyjne dotyczące pojęcia wykluczenia cyfrowego, charakterystykę różnych wymiarów tego zjawiska

oraz diagnozę najistotniejsze czynniki wpływające na wykluczenie cyfrowe. W opracowaniu przedstawiono również jakie konsekwencje ma wykluczenie cyfrowe dla aktywności jednostki na rynku pracy oraz dla jej uczestnictwa w życiu społeczno-kulturalnym. Z punktu widzenia problematyki wykluczenia cyfrowego osób starszych istotnym elementem omawianego opracowania jest identyfikacja grup społecznych najbardziej zagrożonych wykluczeniem cyfrowym, wśród których D. Batorski wskazuje m.in. osoby po 65 roku życia.

Wśród podejmowanych w kolejnych latach w ramach opracowań teoriopoznawczych, koncepcyjnych i systematyzujących wątków badań nad zjawiskiem wykluczenia cyfrowego, w tym wykluczenia cyfrowego osób starszych, wymienić można takie zagadnienia, jak:

- 1) wykluczenie cyfrowe jako szczególna forma wykluczenia społecznego (Czerski, 2020; Czetwertyński and Mroczek-Czetwertyńska, 2012; Garwol, 2019; Janeczko, 2012; Olejniczak, 2021; Stolarczyk, 2018);
- 2) rodzaje i klasyfikacja wykluczenia cyfrowego (Polańska, 2012; Popiołek, 2016);
- 3) zagrożenia dla rozwoju społeczeństwa informacyjnego jakie wynikają z wykluczenia cyfrowego (Maziarz, 2012);
- 4) wpływ otoczenia na zjawisko wykluczenia cyfrowego (Kutera *et al.*, 2016);
- 5) przyczyny oraz konsekwencje wykluczenia cyfrowego (Czerski, 2020; Czopko, 2012; Janeczko, 2012; Lipnicka *et al.*, 2015; Popiołek, 2013)
- 6) metody i narzędzia przeciwdziałania wykluczeniu cyfrowemu (Czerski, 2020; Jedlińska, 2018; Nowak, 2016; Wilk, 2011), w tym wykluczeniu cyfrowemu określonych grup społeczno-zawodowych (np. osoby niepełnosprawne (Kos-Łabędowicz, 2016);
- 7) wykorzystanie narzędzi cyfrowych przez instytucje i organy administracji rządowej i samorządowej w celu przeciwdziałania wykluczeniu cyfrowemu (Pańkowska, 2012);
- 8) związek wykluczenia cyfrowego z rynkiem pracy (Arendt, 2013; Sobocka-Szczapa, 2013) oraz
- 9) rozwój infrastruktury telekomunikacyjnej w kontekście wykluczenia cyfrowego (Kuc-Czarnecka, 2020, p.; Szkudlarek, 2012);
- 10) funkcjonowania i rozwój e-gospodarki (Popiołek, 2012), e-administracji (Jedlińska and Rogowska, 2016; Kasprzyk, 2018) oraz e-usług (Stolarczyk, 2017).

W dotychczasowych badaniach teoriopoznawczych zwrócono również uwagę, że wykluczenie cyfrowe wpływa na szereg różnych obszarów życia społeczno-gospodarczego. Przykładowo K. Korczak (Korczak, 2019) badał przyczyny, konsekwencje i metody

przeciwdziałania wykluczeniu cyfrowemu w ochronie zdrowia. Przedmiotem innych badań była identyfikacja potencjalnych problemów, jakie wynikają z postępującej cyfryzacji opieki zdrowotnej dla osób starszych (Kwiatkowska and Skórzewska-Amberg, 2019). I. Escher (Escher, 2014) analizowała, ograniczenia, jakie zjawisko to niesie dla praktycznych badań marketingowych. R. Mącik (Mącik, 2015) badał skłonność osób wykluczonych cyfrowo do korzystania z internetowych zakupów grzecznościowych (zakupów na rzecz innej osoby na jej prośbę). Z kolei przedmiotem badań H. Sobocka-Szczapa (Sobocka-Szczapa, 2017) był wpływ wykluczenia cyfrowego pracowników na podejmowanie w organizacjach ich zatrudniających decyzji zwiększających konkurencyjność tych podmiotów. W ostatnim czasie powstały również opracowania podejmujące problematykę wykluczenia cyfrowego w kontekście pandemii Covid-19 (Kuc-Czarnecka, 2020). Istotny wątek badań teoriopoznawczych dotyczących wykluczenia cyfrowego obejmuje również zagadnienie związku wykluczenia cyfrowego z wykluczeniem finansowym. Badania podejmujące tą problematykę zostały przedstawione w dalszej części tekstu.

BADANIA EMPIRYCZNE

Opublikowane przez polskich badaczy pracowania empiryczne dotyczące problematyki wykluczenia cyfrowego osób starszych opierają się na wielu różnych metodach i technikach badawczych. Przeprowadzony przegląd literatury prowadzi do wniosku, że jedną z najpopularniejszych metod badania różnych wymiarów zjawiska wykluczenia cyfrowego jest technika ankietowa. Do publikacji omawiających rezultaty tego typu badań należą m.in. opracowania:

- J. Wachowicza i P. Kosseckiego (Wachowicz and Kossecki, 2012), w którym autorzy zaprezentowali wyniki badania przeprowadzonego wśród słuchaczy Gdańskiego Uniwersytetu Trzeciego Wieku;
- Ł. Arendta (Arendt, 2013), w którym omówiono wyniki reprezentatywnego badania obejmującego osoby pracujące, bezrobotne oraz bierne zawodowo z regionu Mazowsza;
- M. Miłosza i E. Miłosz (Miłosz and Miłosz, 2013), w którym przedstawiono wyniki badań przeprowadzonych wśród mieszkańców województwa lubelskiego;
- B. Czerwińskiego (Czerwiński, 2015), w którym autor analizował wyniki badań przeprowadzonych wśród kwotowo dobranych mieszkańców województw: pomorskiego, warmińsko-mazurskiego i kujawsko-pomorskiego po 50 roku życia;
- J. Kinala (Kinal, 2018), w którym autor przedstawił wyniki dwóch badań ankietowych przeprowadzonych w 2009 i 2015 r. wśród losowo dobranych mieszkańców Rzeszowa i okolic;
- A. Jasińskiego (Jasiński, 2021), w którym badano potrzeb osób starszych (po 65 roku życia) w zakresie dostępu do informacji przy użyciu technologii cyfrowych.

Inna grupa badań empirycznych obejmuje opracowania, w których autorzy prezentowali wyniki analiz ilościowych przeprowadzonych na podstawie istniejących zbiorów danych gromadzonych przez różne instytucje publiczne. Przykładowo T. Śmiałowski i P. Jałowiecki (Śmiałowski, 2019; Śmiałowski and Jałowiecki, 2012), korzystali z wyników badań budżetów gospodarstw domowych opracowywanych przez Główny Urząd Statystyczny. Powszechnie jest również wykorzystywanie w opracowaniach danych zbieranych przez GUS w ramach cyklicznych badań „Społeczeństwo informacyjne w Polsce” (Jaska, 2015; Kos-Łabędowicz, 2019; Śmiałowski and Ochnio, 2019; Stolarczyk, 2017; Szkudlarek, 2012) oraz „Wykorzystanie technologii informacyjno-komunikacyjnych w przedsiębiorstwach i gospodarstwach domowych” (Grześkowiak, 2014). Ponadto w wielu opracowaniach autorzy przytaczają i analizują dane, które były zbierane, a następnie udostępniane w ramach „Diagnozy Społecznej” (Ćwiek, 2018; Czopko, 2012; Lipnicka *et al.*, 2015; Popiołek, 2012, 2013; Śmiałowski and Ochnio, 2019; Wiktorowicz, 2015; Wilczyńska, 2014).

Do porównań międzynarodowych z reguły wykorzystywana jest baza Eurostatu (Ćwiek, 2018; Dziembała, 2021; Jedlińska, 2018; Kasprzyk, 2015, 2018; Stolarczyk, 2018; Ulman and Ćwiek, 2021) oraz publikowany przez Komisję Europejską Indeks Gospodarki Cyfrowej i Społeczeństwa Cyfrowego (ang. *Digital Economy and Society Index, DESI*) (Iwaszczuk and Jarzęcka, 2017).

W ostatnich latach ważnym obszarem działań analitycznych prowadzonych przez takie instytucje jak Główny Urząd Statystyczny (GUS), Ministerstwo Edukacji i Nauki, poprzez Zintegrowaną Platformę Edukacyjną (ZPE), czy też Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich (RPO), jest publikowanie –obok wielu innych - także i tych, w których, zawarte są dane dotyczące *Wykluczenia cyfrowego seniorów na rynku finansowym...*, do tego typu publikacji należą:

- 1. Terytorialne zróżnicowanie jakości życia w Polsce w 2015 r.**
<https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/warunki-zycia/dochody-wydatki-i-warunki-zycia-ludnosci/terytorialne-zroznicowanie-jakosci-zycia-w-polsce-w-2015-r-.25,1.html>
- 2. Wyniki Badania spójności społecznej 2018**
<https://stat.gov.pl/aktualnosci/badanie-spojnosci-spoecznej-05-02-30-05-2018,187,1.html>
- 3. Regionalne zróżnicowanie jakości życia w 2018 r. 31.01.2019 r.**

<https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/warunki-zycia/dochody-wydatki-i-warunki-zycia-ludnosci/regionalne-zroznicowanie-jakosci-zycia-w-polsce-w-2018-roku-wyniki-badania-spojnosci-spoecznej-2018,31,1.html>

4. **Zasięg ubóstwa ekonomicznego w Polsce w 2019 r.**

<https://www.gov.pl/web/rozwoj/zasieg-ubostwa-ekonomicznego-w-2019-roku--komentarz-do-danych-gus>

5. **Spółeczeństwo informacyjne w Polsce w 2020 r. (na podstawie wyników badania budżetów gospodarstw domowych)**

<https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/nauka-i-technika-spoeczestwo-informacyjne/spoeczestwo-informacyjne/spoeczestwo-informacyjne-w-polsce-w-2020-roku,2,10.html>

6. **Strategia rozwoju społeczeństwa informacyjnego w Polsce**

<https://zpe.gov.pl/b/strategia-rozwoju-spoeczestwa-informacyjnego-w-polsce/PpxN3z0Bm>

Od roku 2011 Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich opublikowało 37 pozycji odnoszących się do zasady równego traktowania, w tym 4 pozycje odnoszące się do dwóch lub trzech przesłanek dyskryminacyjnych. Z punktu widzenia analizowanych kwestii *Wykluczenia cyfrowego seniorów na rynku finansowym....*, należy zwrócić uwagę na raporty Biura RPO w serii *Zasada Równego Traktowania*, publikacji wydanych w kategorii konstytucyjnej: Art. 32 - *Równość i zakaz dyskryminacji*; kategoria tematycznej: *Równe traktowanie*; kategoria tematycznej: Seniorzy

7. Biuletyn RPO, (2012), *Strategie działania w starzejącym się społeczeństwie. Tezy i rekomendacje*, Źródła nr 9, Warszawa

<https://bip.brpo.gov.pl/pl/content/strategie-dzia%C5%82ania-w-starzej%C4%85cym-si%C4%99-spo%C5%82ecze%C5%84stwie-tezy-i-rekomendacje>

8. Biuletyn RPO, (2013), *Osoby starsze na rynku usług finansowych. Analiza i zalecenia*, Źródła nr 14, Warszawa

<https://www.brpo.gov.pl/sites/default/files/13541772380.pdf>

BADANIA OPIERAJĄCE SIĘ NA TECHNIKACH JAKOŚCIOWYCH

Poza opracowaniami stricte ilościowymi, wśród opracowań empirycznych podejmujących problematykę wykluczenia cyfrowego można również wskazać badania opierające się na technikach jakościowych. Technikę indywidualnego wywiadu pogłębionego wykorzystwała m.in. A. Springer (Springer, 2009). Studium przypadku w badaniu zjawiska wykluczenia cyfrowego zastosowała m.in. A. Pawlina (Pawlina, 2011), która szeroko omówiła wybrane

inicjatywy pozarządowe podejmowane na rzecz osób starszych, w tym inicjatywy mające na celu przeciwdziałanie wykluczeniu cyfrowemu osób starszych. Z kolei A. Zalewska-Bochenko (Zalewska-Bochenko, 2015) dokonała analizy efektów projektu mającego na celu przeciwdziałanie wykluczeniu cyfrowemu, jaki był realizowany w ramach Programu Operacyjnego Rozwój Polski Wschodniej 2007–2013 w mieści i gminie Choroszcz (woj. Podlaskie).

ZAKRES PROWADZONYCH BADAŃ

Prowadzone przez polskich badaczy badania dotyczące zjawiska wykluczenia cyfrowego były prowadzone zarówno w skali całego kraju, jak i w odniesieniu do wybranych rejonów oraz grup społeczno-zawodowych. Przykładowo: K. Czapiewski i in. (Czapiewski *et al.*, 2012) badali przyczyny wykluczenia cyfrowego rolników na Mazowszu; Ł. Arendt (Arendt, 2013) analizował wykluczenie cyfrowe na Mazowszu w kontekście lokalnego rynku pracy; M. Miłosz i E. Miłosz (Miłosz and Miłosz, 2013) badali obszary wykluczenia cyfrowego w województwie lubelskim; J. Wiktorowicz (Wiktorowicz, 2015) przeprowadziła ocenę skali wykluczenia cyfrowego starszych mieszkańców województwa łódzkiego, J. Kinal (Kinal, 2018) badał dostęp do Internetu wśród mieszkańców Rzeszowa i jego strefy podmiejskiej, a A. Jasiński diagnozował potrzeby osób starszych - zamieszkujących województwo opolskie - w zakresie wsparcia informacyjnego.

Kompleksowe badania zjawiska wykluczenia cyfrowego we wszystkich 16 województwach przeprowadzili T. Śmiałkowski i P. Jałowiecki (Śmiałowski and Jałowiecki, 2012) oraz D. Bogocz (Bogocz, 2020).

M. Dziembała (Dziembała, 2021) dokonała oceny 17 polskich regionów (zgodnie z NUTS 2) w zakresie ich włączenia cyfrowego oraz wskazała na znaczenie funduszy UE we wspieraniu inkluzji cyfrowej w Polsce. Z kolei A. Grześkowiak (Grześkowiak, 2014) przeanalizowała wskaźniki wykluczenia cyfrowego w rozbiciu na sześć makroregionów Polski (zgodnie z NUTS-1). Porównanie dostępności i wykorzystania technologii informacyjno-komunikacyjnych w obszarach wiejskich i miejskich było przedmiotem badań E. Jaski (Jaska, 2015) oraz K. Janca i P. Siłka (Janc and Siłka, 2016). Wykluczenie cyfrowe na obszarach wiejskich analizowała również J. Kos-Łabędowicz (Kos-Łabędowicz, 2017).

Omawiając badania polskich autorów w obszarze wykluczenia cyfrowego należy odnotować, że ich zakres geograficzny nie ograniczał się wyłącznie do terytorium Polski. Przeciwnie, wielu badaczy podejmowało ten wątek w wymiarze międzynarodowym, przedstawiając jak na

tle innych krajów Unii Europejskiej wygląda sytuacja w Polsce (Jedlińska, 2018; Kasprzyk, 2015, 2018; Polańska, 2012; Sarama, 2004; Stolarczyk, 2018; Ulman and Ćwiek, 2021). W tym kontekście szczególnie cenne jest opracowanie M. Ćwiek (Ćwiek, 2018), która wykorzystując metody wielowymiarowej analizy statystycznej dokonała klasyfikacji państw UE ze względu na podobieństwo stopnia zagrożenia wykluczeniem cyfrowym. Niektórzy autorzy podejmowali również próby analizy zjawiska wykluczenia cyfrowego w innych krajach. Przykładowo A. Przybylska (Przybylska, 2007) prowadziła badania tego zjawiska w Finlandii, N. Iwaszczuk i A. Jarzęcka (Iwaszczuk and Jarzęcka, 2017) porównywały zjawisko wykluczenia finansowego w Polsce i w Norwegii a M. Tusińska (Tusińska, 2021) analizowała bariery włączenia cyfrowego kobiet w Indiach.

W kontekście problemu badawczego podejmowanego w tym opracowaniu, warto zwrócić szczególną uwagę na opracowania, w których analizowano, które grupy społeczno-zawodowe są najbardziej narażone na wykluczenie cyfrowe. Z przeprowadzonych badań jednoznacznie wynika, że w Polsce, podobnie jak w innych krajach Unii Europejskiej ryzyko wykluczenia cyfrowego w największym stopniu dotyka mieszkańców wsi, osoby mające wykształcenie podstawowe, osoby niepełnosprawne oraz osoby starsze (Grześkowiak, 2014; Ingot-Brzęk, 2011; Pięta, 2018; Śmiałowski and Ochnio, 2019). Demograficzne i terytorialne uwarunkowania zróżnicowania cyfrowego były przedmiotem pogłębionych badań ilościowych T. Śmiałowskiego (Śmiałowski, 2019, 2020). Wykorzystując autorski wskaźnik wykluczenia cyfrowego wyróżnił on cztery grupy badanych (osoby wykluczone cyfrowo, osoby zagrożone wykluczeniem cyfrowym, osoby korzystające z najnowszych rozwiązań ICT oraz osoby w pełni korzystające z najnowszych rozwiązań ICT) oraz zbadał współzależności pomiędzy stopniem wykluczenia cyfrowego a różnymi zmiennymi demograficznymi. Z uzyskanych przez niego rezultatów wynika, że zarówno wiek, jaki i klasa miejscowości istotnie wpływały na profil i zróżnicowanie oraz wykluczenia cyfrowego

Osoby starsze jako grupę społeczną szczególnie zagrożoną wykluczeniem cyfrowym analizowali m.in. B. Janeczko (Janeczko, 2012), S. Czopko (Czopko, 2012), A. Buczak (Buczak, 2013), I. Hejduk (Hejduk, 2016) K. Garwol i J. Stebila (Garwol and Stebila, 2021) oraz M. Jasiński (Jasiński, 2021). W opracowaniach podejmujących ten wątek zwraca się szczególną uwagę na kwestię roli jaką odgrywa Internet i cyfryzacja w poprawie komfortu życia osób starszych (Śmietanka, 2015). Przykładem tego typu badań jest także analiza zastosowania nowych technologii w zaspokajaniu potrzeb transportowych seniorów (Kos-Łabędowicz, 2019). Inny wątek podejmowanych w kontekście wykluczenia cyfrowego

seniorów obejmuje wpływ otoczenia na skalę tego zjawiska (Kutera *et al.*, 2016). Problem wykluczenia cyfrowego osób starszych był też analizowany z perspektywy zarządzania komunalnymi zasobami mieszkaniowym w kontekście koniecznej informatyzacji procesów zarządczych oraz zdolności cyfrowych starszych najemców mieszkań (Dziadkiewicz, 2018). Warto również wspomnieć o opracowaniu K. Garwol (Garwol, 2019), która badała związek umiejętności korzystania z technologii cyfrowych i wykluczenia społecznego w grupach osób starszych, niepełnosprawnych oraz ubogich.

Wśród badań podejmujących problematykę wykluczenia seniorów na rynku usług finansowych można wymienić prace B. Czerwińskiego (Czerwiński, 2015) oraz K. Garwol i J. Stebila (Garwol and Stebila, 2021). B. Czerwiński badał zjawisko wykluczenia cyfrowego osób starszych (powyżej 50 roku życia) w kontekście usług ubezpieczeniowych. W efekcie przeprowadzonych badań empirycznych (ankieta przeprowadzona wśród 753 osób) w opracowaniu tym nie znaleziono podstaw do falsyfikacji postawionej przez autora hipotezy badawczej, zgodnie z którą cechy społeczno-demograficzne osób powyżej 50 roku życia wpływają na ich skłonność do korzystania z usług ubezpieczeniowych za pomocą nowoczesnych środków komunikacji (tj. Internetu i telefonu). Badania ilościowe wykazały bowiem, że istnieje statystycznie istotna zależność pomiędzy analizowanymi zmiennymi objaśnianymi (dostęp do usług ubezpieczeniowych; preferowanie korzystania z usług ubezpieczeniowych za pomocą internetu lub telefonu; preferowanie korzystania z usług ubezpieczeniowych w kontakcie osobistym z pracownikiem firmy) a przyjętymi zmiennymi objaśniającymi (płeć, wiek, miejsce zamieszkania, wykształcenie, status na rynku pracy oraz ocenę sytuacji finansowej).

Przedmiotem badań K. Garwol i J. Stebila było korzystanie z bankowości internetowej oraz wirtualnych zakupów przez seniorów. W oparciu o wcześniejsze badania opinii i raporty branżowe (m.in. badania Związku Banków Polskich, badania Kantar i Krajowego Instytutu Gospodarki Senioralnej), a także dane statystyczne Głównego Urzędu Statystycznego stwierdzili oni, że w gronie osób powyżej 60 lat jest ok. 30% aktywnych użytkowników Internetu, z czego ok. 65,2% korzysta z bankowości online. Jednocześnie, za badaniami przeprowadzonymi przez Urząd Komunikacji Elektronicznej, cytowani autorzy odnotowali, że osoby starsze, które nie ufają operacjom bankowości online i ich nie wykonują obawiają się przede wszystkim tego, że staną się ofiarą przestępstwa (39,9% badanych). Przyglądając się stosunkowi seniorów to zakupów online, K. Garwol i J. Stebila, odnotowali, że systematycznie wzrasta liczba osób starszych wykorzystujących ten kanał sprzedaży. Zgodnie

z przywoływanymi przez nich danymi w 2019 r. osoby powyżej 50 lat stanowiły jedną czwartą klientów sklepów internetowych (26%), co oznacza, że wartość ta w stosunku do roku poprzedniego wzrosła aż o 14 p.p.

Warto odnotować, że prowadzone w Polsce badania na temat wykluczenia cyfrowego osób starszych w Polsce nie ograniczają się jedynie do analizy przyczyn, stopnia nasilenia oraz konsekwencji tego zjawiska.

Wartością dodaną wielu z przeprowadzonych dotychczas badań jest wskazanie działań niezbędnych do zwiększenia cyfrowej inkluzji (przeciwdziałania wykluczeniu cyfrowemu). Bez wątplenia jednym z najczęściej podnoszonych w tym obszarze postulatów jest edukacja seniorów, w tym promocja idei edukacji ustawicznej, która zdaniem wielu autorów jest jednym z najskuteczniejszych sposobów zapobiegania wykluczeniu cyfrowego tej grupy społecznej (Janeczko, 2012; Jaska, 2015; Wilczyńska, 2014). Autorską koncepcję przeciwdziałania wykluczeniu cyfrowemu osób starszych przedstawili M. Forkiewicz i A. Tubielewicz (Forkiewicz and Tubielewicz, 2011), którzy zaproponowali model systemu podnoszenia kompetencji informatycznych osób starszych oraz innych grup społecznych zagrożonych wykluczeniem cyfrowym.

W literaturze formułowany jest również postulat uniwersalnego dostępu do Internetu w celu minimalizacji skutków rozwarstwienia społeczeństwa informacyjnego (Czetwertyński and Mroczek-Czetwertyńska, 2012). Inne zagadnienie dotyczy stymulowania inwestycji operatorów telekomunikacyjnych w celu niwelowania barier wykluczenia społecznego (Szkudlarek, 2012).

I tu przychodzą z pomocą programy realizowane między innymi przez:

- Polskie Towarzystwo Informatyczne,
- Fundację Rozwoju Społeczeństwa Informatycznego Światowego Forum Społeczeństwa Informacyjnego,
- Centrum Projektów Polska Cyfrowa i Międzynarodowej Unii Telekomunikacyjnej.

Istotnym przyczynkiem do działań w kierunku obniżania poziomu wykluczenia jest również:

- Szerokie Porozumienie na rzecz Rozwoju Umiejętności Cyfrowych w Polsce, powołane w 2013.

Trzeba również uwzględnić szereg projektów dofinansowanych z Programu Rozwoju Bibliotek (PRB), realizowanego od 2009 roku przez Fundację Rozwoju Społeczeństwa Informacyjnego. Na stronie PRB można znaleźć informację, że: *Projekt, współfinansowany ze środków Departamentu Stanu USA, (...) Inspiracją dla projektu był program „CyberNavigators” Biblioteki Publicznej w Chicago (USA), a jego celem - przetestowanie i wdrożenie usługi „cybernawigatorzy”. Usługa polega na organizacji w bibliotekach zajęć edukacyjnych dla osób wykluczonych cyfrowo: szkoleń, doradztwa lub korepetycji, dotyczących korzystania z komputerów i Internetu. W ciągu 4 miesięcy zorganizowano i przeprowadzono w bibliotekach 396 zajęć, w których wzięło udział 695 uczestników. Były to osoby w wieku 50+ (504 osoby), osoby dorosłe bezrobotne (170 osób) oraz młodzież i osoby dorosłe pracujące (21 osób). Z bibliotekarzami z uczestniczących bibliotek współpracowało 33 wolontariuszy. Podczas zajęć uczestnicy uczyli się podstaw obsługi komputera i popularnych programów biurowych, poznawali praktyczne zastosowania narzędzi internetowych, wyszukiwali w Internecie informacje o rynku pracy, tworzyli dokumenty aplikacyjne, otrzymywali indywidualne wsparcie w postaci konsultacji, korepetycji, doradztwa czy pomocy technicznej* *Portfel w sieci, czyli o edukacji finansowej pokolenia 50+* *Zachęcamy do zapoznania się z treścią artykułów poświęconych edukacji finansowej pokolenia 50+, powstałych w ramach projektu "O finansach... w bibliotece – 6. edycja"*³.

Ponad 600 bibliotek w małych i średnich miejscowościach w całej Polsce i ponad 12 000 przeszkolonych osób po 50. roku życia – to bilans sześciu dotychczasowych edycji programu, realizowanego przez Fundację Rozwoju Społeczeństwa Informacyjnego (FRSI) we współpracy z Narodowym Bankiem Polskim. **Powstał on po to, by wzmocnić edukację finansową osób 50+ i promować nowoczesne metody zarządzania finansami osobistymi.**

Wśród wielu prezentowanych pozycji, trzeba położyć nacisk na:

- Raport poświęcony edukacji medialnej i informacyjnej w Polsce, przygotowany przez Fundację Nowoczesna Polska w ramach projektu "Cyfrowa przyszłość". <https://nowoczesnapolska.org.pl/wp-content/uploads/2012/01/Raport-Cyfrowa-Przysz%C5%82o%C5%9B%C4%87-.pdf>

³ <https://frsi.org.pl> › projekt › cybernawigatorzy; Data publikacji: 28/02/2020; data dostępu 10.12.2021.

- „Portal w sieci, czyli o edukacji finansowej pokolenia 51+”[https://biblioteki.org/artykuly/Portfel w sieci czyli o edukacji finansowej pokolenia 51.html](https://biblioteki.org/artykuly/Portfel_w_sieci_czyli_o_educacji_finansowej_pokolenia_51.html)
- “Edukacja finansowa w bibliotekach publicznych (FINLIT)”https://biblioteki.org/aktualnosci0/Wlacz_educacje_finansowa_do_oferty_Twojej_biblioteki.html#

W ramach projektu "*O finansach... w bibliotece* – 6. edycja" powstał cykl trzech artykułów poświęconych edukacji finansowej pokolenia 50+ oraz projektowi "*O finansach... w bibliotece*". Artykuły, prezentowane są pod wspólnym tytułem *Portfel w sieci, czyli o edukacji finansowej pokolenia 50+* ; są dostępne na stronie projektu "*O finansach... w bibliotece*". Jak już wcześniej wspomniano, projekt jest realizowany z Narodowym Bankiem Polskim w ramach programu edukacji ekonomicznej. Autorką artykułów *Portfel w sieci, czyli o edukacji finansowej pokolenia 50+* jest Dorota Borodaj, (2020).

[http://www.biblioteki.org/artykuly/Portfel w sieci czyli o edukacji finansowej pokolenia 51.html](http://www.biblioteki.org/artykuly/Portfel_w_sieci_czyli_o_educacji_finansowej_pokolenia_51.html);

Należy jeszcze wspomnieć o Raporcie, który przygotował Hubert Borowski na zlecenie Fundacji Rozwoju Społeczeństwa Informacyjnego. **Wykluczenia cyfrowego seniorów na rynku finansowym rozpoczyna się od przeglądu działań dotyczących problematyki zagrożenia i wykluczenia cyfrowego, którego istotną składową jest wykluczenie cyfrowe seniorów na rynku finansowym.**

[http://www.biblioteki.org/poradniki/Do czego sluza biblioteki raport z badania wplywu Programu Rozwoju Bibliotek na uzytkownikow bibliotek.html](http://www.biblioteki.org/poradniki/Do_czego_sluza_biblioteki_raport_z_badiana_wplywu_Programu_Rozwoju_Bibliotek_na_uzytkownikow_bibliotek.html)

Reasumując, aktualny przegląd polskiej literatury naukowej z badanego zakresu wskazuje na relatywnie liczne programy badawcze wskazujące wykluczenie cyfrowe, jako jedną z determinant tego zjawiska oraz zdecydowanie mniejszą liczbę prac dotyczących wpływu wykluczenia cyfrowego na wykluczenie finansowe.

3. Literatura

1. Arendt, Ł. (2013), "Wykluczenie cyfrowe mazowieckich zasobów pracy", *Studia Ekonomiczne / Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach*, Vol. 134, pp. 147–154.
2. Aspekty medyczne, psychologiczne, socjologiczne i ekonomiczne starzenia się ludzi w Polsce, (red.) M. Mossakowska, A. Więcek, P. Błędowski, (2012) Termedia Wydawnictwo Medyczne, Poznań.
3. Batorski, D. (2005), "Internet w Polsce. Niektóre społeczne aspekty korzystania z nowych mediów", *Studia Medioznawcze*, Vol. (22), pp. 39–57.
4. Batorski D., Wykluczenie cyfrowe w Polsce, *Studia Biura Analiz Sejmowych* nr 3(19) 2009, s. 223-249
5. Batorski D., (2013), Polacy wobec technologii cyfrowych – uwarunkowania dostępności i sposobów korzystania, „*Contemporary Economics*” 7(4), s. 328-352
6. Batorski D., Czerniawska-Szejda D., Drabek M., Fenrich W., Jasiewicz J., Kielan J., Strzemińska A., Wala K., (2014), Zaradność w Sieci. Diagnoza kompetencji medialnych Polaków, Fundacja Nowoczesna Polska, Warszawa
7. Batorski D., Czerniawska D., Fenrich W., Kowalik W., Kubicki P., Olcoń-Kubicka M., Zając J.M., Żychlińska M., (2010), Między alienacją a adaptacją: Polacy w wieku 50+ wobec Internetu, UPC Polska, Warszawa
8. Biuletyn RPO, (2013), Osoby starsze na rynku usług finansowych. Analiza i zalecenia, Źródła nr 14, Warszawa
9. Biuletyn RPO, (2012), Strategie działania w starzejącym się społeczeństwie. Tezy i rekomendacje, Źródła nr 9, Warszawa
10. Bogocz, D. (2020), "Wykluczenie cyfrowe a wykluczenie społeczne, czyli o sile determinacji stopnia uczestnictwa w społeczeństwie przez dostęp do technologii informacyjnych", *Problems of Economics and Law*, Vol. 4, pp. 1–13.
11. Borodaj D., Portfel w sieci, czyli o edukacji finansowej pokolenia 50+ http://www.biblioteki.org/artykuly/Portfel_w_sieci_czyli_o_educacji_finansowej_pokolenia_51.html
12. Buczak, A. (2013), "Społeczeństwo 55+ jako nowy odbiorca innowacji w wirtualnym świecie portali społecznościowych i informacyjnych", *Prace Naukowe Wałbrzyskiej Wyższej Szkoły Zarządzania i Przedsiębiorczości*, Vol. (5), pp. 449–459.
13. Cyfrowa przyszłość (2012). Edukacja medialna i informacyjna w Polsce – raport otwarcia, (red.) J. Lipszyc, Fundacja Nowoczesna Polska, Warszawa
14. Czerniawska D., Metodologiczne wyzwania badania kompetencji medialnych i cyfrowych, „*Kultura Popularna*” nr 3(41) 2014, s. 32-44
15. Ćwiek, M. (2018), "Wykluczenie cyfrowe w Polsce na tle Unii Europejskiej", *Ekonomiczne Problemy Usług*, Vol. 131(2), pp. 217–224.
16. Czapiewski, K.Ł., Kulikowski, R., Bański, J., Bednarek-Szczepańska, M., Mazur, M. and Ferenc, M. (2012), "Wykorzystanie ICT w rolnictwie Mazowsza - ujęcie przestrzenne", *Studia Obszarów Wiejskich*, Vol. 30, p. s.
17. Czerski, W.M. (2020), "Wykluczenie cyfrowe jednym z problemów edukacji doby cyfrowej", *Rozprawy Społeczne*, Vol. t.14 No. 3, pp. 63–75.
18. Czerwiński, B. (2015), "Osoby starsze wobec innowacyjnych form świadczenia usług ubezpieczeniowych", *Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie. Polityki Europejskie, Finanse i Marketing*, Vol. (63), pp. 19–30.
19. Czetwertyński, S. and Mroczek-Czetwertyńska, A. (2012), "Wykluczenie cyfrowe w społeczeństwie informacyjnym", *Nauki Społeczne / Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu*, Vol. (5), pp. 116–127.
20. Czopko, S. (2012), "Przeciwdziałanie wykluczeniu cyfrowemu osób starszych", *Studia Politicæ Universitatis Silesiensis*, Vol. 9, pp. 274–283.
21. Dziadkiewicz, M. (2018), "The Problem of Digital Divide of Seniors in Management of Municipal Housing Stock", *Zeszyty Naukowe Politechniki Częstochowskiej. Zarządzanie*, Vol. 32, pp. 68–79.
22. Dziembała, M. (2021), "Rola funduszy UE w promowaniu inkluzji cyfrowej w polskich regionach", Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, available at: <https://doi.org/10.15584/nsawg.2021.2.4>.
23. Escher, I. (2014), "Cyfrowe wykluczenie polskich seniorów jako bariera w realizacji badań marketingowych prowadzonych w Polsce", *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Problemy Zarządzania, Finansów i Marketingu*, Vol. 33, pp. 117–134.
24. Forkiewicz, M. and Tubielewicz, A. (2011), "Koncepcja przeciwdziałania wykluczeniu cyfrowemu osób w wieku 55+", *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Usług*, Vol. 67, pp. 145–152.

25. Garwol, K. (2019), "Stopień umiejętności korzystania z technologii cyfrowych a wykluczenie społeczne na przykładzie osób niepełnosprawnych, starszych i ubogich", *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, Vol. 58, pp. 47–68.
26. Garwol, K. and Stebila, J. (2021), "Seniorzy 'niewykluczeni' cyfrowo", *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, Vol. 66, pp. 94–110.
27. Grześkowiak, A. (2014), "Analiza wykluczenia cyfrowego w Polsce w ujęciu indywidualnym i regionalnym", *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu. Taksonomia (23)*, Vol. 328, pp. 264–272.
28. Hejduk, I. (2016), "Rozwój technologii cyfrowych a wykluczenie społeczne osób 65 plus", *Zeszyty Naukowe Uczelni Vistula*, Vol. 46(1), pp. 64–78.
29. Inglot-Brzęk, E. (2011), "Brak dostępu do Internetu jako wskaźnik wykluczenia społecznego", *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, Vol. 19, pp. 374–385.
30. Iwaszczyk, N. and Jarzęcka, A. (2017), "Porównanie wykluczenia cyfrowo-finansowego w Polsce i w Norwegii", *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, Vol. 51, pp. 204–218.
31. Janc, K. and Siłka, P. (2016), "How Big Is the Digital Divide between Rural and Urban Areas in Poland?", *Studia Obszarów Wiejskich*, Vol. 43, pp. 45–58.
32. Janeczko, B. (2012), "Wirtualna nieobecność czy społeczeństwo e-seniorów - problem wykluczenia cyfrowego ludzi starszych", *Studia Politicae Universitatis Silesiensis*, Vol. 9, pp. 256–273.
33. Jasiński, A.M. (2021), "Czy seniorzy są wykluczeni cyfrowo? Analiza potrzeb osób starszych w zakresie wsparcia informacyjnego", *Rozprawy Społeczne*, Vol. 15 No. 1, pp. 48–59.
34. Jaska, E. (2015), "Dostępność i wykorzystanie technologii informacyjno-komunikacyjnych na obszarach wiejskich", *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, Vol. 17 No. 4, pp. 110–115.
35. Jedlińska, R. (2018), "Wykluczenie cyfrowe w Polsce na tle krajów Unii Europejskiej", *Ekonomiczne Problemy Usług*, Vol. 131(2), pp. 225–236.
36. Jedlińska, R. and Rogowska, B. (2016), "Rozwój e- administracji w Polsce", *Ekonomiczne Problemy Usług*, Vol. 123, pp. 137–147.
37. Jedynek, T. (2017), "Is It Worth Being Good? - The Efficiency and Risk of Socially Responsible Investing in Light of Various Empirical Studies", *E-Finanse*, Vol. 13 No. nr 3, pp. 1–14.
38. Jenczek O., "Nie zostawaj w tyle! Jak wykorzystywać media społecznościowe do promocji i komunikacji działań NGO",
39. Kasprzyk, B. (2015), "Wykluczenie społeczne a cyfrowe w Polsce na tle krajów Unii Europejskiej", *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, Vol. 44 No. 1, pp. 252–264.
40. Kasprzyk, B. (2018), "E-administration Digital Services in Poland", *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, Vol. 53, pp. 308–319.
41. Kinal, J. (2018), "Socio-Spatial Dimensions of Digital Divide", *Humanities and Social Sciences*, Vol. (XXIII) No. (4), pp. 125–138.
42. Korczak, K. (2019), "Wykluczenie cyfrowe w ochronie zdrowia z perspektywy pacjentów oraz personelu medycznego", *Polityka Społeczna*, Vol. 8, pp. 24–29.
43. Kos-Łabędowicz, J. (2016), "Działania Unii Europejskiej przeciwdziałające cyfrowemu wykluczeniu na przykładzie wymagań odnośnie dostępności", *Ekonomiczne Problemy Usług*, Vol. 122, pp. 59–70.
44. Kos-Łabędowicz, J. (2017), "The Issue of Digital Divide in Rural Areas of the European Union", *Ekonomiczne Problemy Usług*, Vol. 126 No. T.2, pp. 195–204.
45. Kos-Łabędowicz, J. (2019), "ICT in Meeting the Transport Needs of Seniors an Opportunity or a Threat?", *Information Systems in Management*, Vol. 8 No. 1, pp. 26–36.
46. Kuc-Czarnecka, M. (2020), "COVID-19 and Digital Deprivation in Poland", *Oeconomia Copernicana*, Vol. 11 No. 3, pp. 415–431.
47. Kutera, R., Leszczyńska, M., Butryn, B. and Gryncewicz, W. (2016), "Wpływ makrootoczenia na aktywizację cyfrową seniorów w Polsce", *Przegląd Organizacji*, Vol. 9, pp. 65–71.
48. Kwiatkowska, E.M. and Skórzewska-Amberg, M. (2019), "Digitalisation of Healthcare and the Problem of Digital Exclusion", *Journal of Management and Business Administration. Central Europe*, Vol. 27 No. 2, pp. 48–63.
49. Lipnicka, M., Lipnicki, A. and Wojczyk, S. (2015), "Przyczyny i sposoby przeciwdziałania wykluczeniu cyfrowemu", *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Studia Informatica*, Vol. 37, pp. 75–88.
50. Mącik, R. (2015), "Courtesy Shopping Online - between Digital Exclusion and Rational Behaviour", *Economic and Environmental Studies*, Vol. 2, pp. 211–229.
51. Łęcicki G., Edukacja medialna, jako istotna cecha nowoczesnego społeczeństwa, „Kultura-Media-Teologia” nr 3, 2010, s. 70-80, 336 CZEŚĆ III

52. Majnert P., Machul R., Batorski D., Internet dla użytkowników w wieku 50+. Najpopularniejsze w Polsce serwisy internetowe a dobre praktyki projektowania dla użytkowników 50+, UPC Polska, Warszawa 2012
53. Olcoń-Kubicka M., Czerniawska D., Fenrich W., (2011), Internet wzbogacił moje życie. Wpływ Internetu na życie codzienne osób 50+, Koalicja Cyfrowego Włączenia Generacji 50+, Warszawa
54. Publiczna troska, prywatna opieka. Społeczności lokalne wobec osób starszych, (red.) M. Raclaw, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2012
55. Maziarz, W.M. (2012), "Zagrożenie wykluczeniem w warunkach funkcjonowania społeczeństwa informacyjnego", *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Usług*, Vol. 88, pp. 773–781.
56. Miłosz, M. and Miłosz, E. (2013), "Analiza obszarów wykluczenia cyfrowego w województwie lubelskim", *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, Vol. 36, pp. 98–106.
57. Nowak, P.A. (2016), "Włączenie cyfrowe jako element polityki społecznej", *Przedsiębiorczość i Zarządzanie*, Vol. 17 No. 4, pp. 161–173.
58. Olejniczak, M. (2021), "Nierówności społeczne i wykluczenie cyfrowe w społeczeństwie informacyjnym", *Konińskie Studia Społeczno-Ekonomiczne*, Vol. 7 No. 1, pp. 97–105.
59. Pańkowska, M. (2012), "Inicjatywy nowych technologii dla ograniczenia wykluczenia cyfrowego", *Studia Ekonomiczne / Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach*, Vol. 87, pp. 225–239.
60. Pawlina, A. (2011), "Pozarządowe inicjatywy na rzecz osób starszych : wybrane przykłady", *Ekonomia Społeczna*, Vol. 1, pp. 62–66.
61. Pięta, P. (2018), "Development of social capital by strengthening of digital competences among groups exposed to social exclusion", *Annals of Marketing Management & Economics*, Vol. 4 No. 1, pp. 73–87.
62. Polańska, K. (2012), "Nierówność cyfrowa jako pochodna dyfuzji Internetu", *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Studia Informatica*, Vol. 29, pp. 235–247.
63. Popiołek, M. (2012), "E-gospodarka a wykluczenie cyfrowe w Polsce", *Rynek - Społeczeństwo - Kultura*, Vol. 4, pp. 11–20.
64. Popiołek, M. (2013), "Wykluczenie cyfrowe w Polsce", *Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, No. 32, pp. 310–320.
65. Popiołek, M. (2016), "Nierówności cyfrowe i podziały cyfrowe drugiego rzędu jako wyzwanie dla gospodarki opartej na wiedzy", *Ekonomiczne Problemy Usług*, Vol. 122, pp. 113–122.
66. Przybylska, A. (2007), "Technologie informacyjne i komunikacyjne a kapitał (społeczny) Finlandii", *Studia Medioznawcze*, Vol. (28), pp. 92–110.
67. Prognoza ludności na lata 2008-2035, GUS, Warszawa 2009
68. Sarama, M. (2004), "Podział cyfrowy - nierówności w społeczeństwie informacyjnym", *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, Vol. 4, pp. 187–196.
69. Śmiałowski, T. (2019), "Assessment of Digital Exclusion of Polish Households", *Metody Ilościowe w Badaniach Ekonomicznych / Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego*, Vol. 20(XX) No. 1, pp. 54–61.
70. Śmiałowski, T. (2020), "Demograficzne i terytorialne uwarunkowania zróżnicowania wykluczenia cyfrowego", *Wiadomości Statystyczne*, Vol. 1, pp. 34–45.
71. Śmiałowski, T. and Jałowiecki, P. (2012), "Terytorialne zróżnicowanie obszarów wykluczeń technologicznych", *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, Vol. 14 No. 4, pp. 125–130.
72. Śmiałowski, T. and Ochnio, L. (2019), "Economic Contexts of Differences in Digital Exclusion", *Acta Scientiarum Polonorum. Oeconomia*, Vol. 18 No. 2, pp. 119–128.
73. Śmietanka, J. (2015), "Edukacja informatyczna seniorów poprawą komfortu życia", *Humanum. Międzynarodowe Studia Społeczno-Humanistyczne*, Vol. (1), pp. 19–27.
74. Sobocka-Szczapa, H. (2013), "Wykluczenie cyfrowe a problemy kadrowe firm", *Przedsiębiorczość i Zarządzanie*, Vol. 14 No. 6, pp. 91–106.
75. Sobocka-Szczapa, H. (2017), "Wykluczenie cyfrowe pracujących a podejmowanie decyzji w organizacji", *Zeszyty Naukowe. Organizacja i Zarządzanie / Politechnika Śląska*, Vol. 113, pp. 409–419.
76. Springer, A. (2009), "Identyfikacja osobowościowych i społecznych źródeł digital divide a możliwości aktywizacji cyfrowej jednostki", *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Studia Informatica*, Vol. 23, pp. 79–93.
77. Stolarczyk, A. (2017), "Wykorzystanie e-usług - społeczne potrzeby i ograniczenia", *Ekonomiczne Problemy Usług*, Vol. 126 No. T.2, pp. 259–267.
78. Stolarczyk, A. (2018), "Wykluczenie cyfrowe - wybór czy konieczność? Polska na tle Unii Europejskiej", *Ekonomiczne Problemy Usług*, Vol. 131(2), pp. 301–310.

79. Szkudlarek, P. (2012), "Inwestycje operatorów telekomunikacyjnych, jako czynnik ograniczania wykluczenia cyfrowego w Polsce", *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, Vol. 271 No. 2, pp. 374–382.
80. Szukalski P., (2012), *Solidarność pokoleń. Dylematy relacji międzypokoleniowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź
81. Tomczyk Ł., (2010) Seniorzy w świecie nowych mediów, „E-mentor” nr 4 (36)
82. Tusińska, M. (2021), "The Digital Gender Divide. A Focus on Inclusion through Mobile Phone Use in India", *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, Vol. 67, pp. 16–29.
83. Ulman, P. and Ćwiek, M. (2021), "Nierówności w rozwoju cyfrowym w krajach Unii Europejskiej", *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, Vol. 66, pp. 33–51.
84. *Uwarunkowania decyzji edukacyjnych* (2014). Raport tematyczny z badania, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa
85. Wachowicz, J. and Kossecki, P. (2012), "Zaufanie starszych użytkowników Internetu na tle zagrożenia wykluczeniem cyfrowym", *Handel Wewnętrzny*, Vol. 3, pp. 266–276.
86. Wiktorowicz, J. (2015), "Wykluczenie cyfrowe pokolenia 50+ w województwie łódzkim", *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Oeconomica*, Vol. 4 No. 315, pp. 185–202.
87. Wilczyńska, K. (2014), "Cyfrowe wykluczenie osób w wieku postprodukcyjnym", *Przedsiębiorczość i Zarządzanie*, Vol. 15 No. 11, pp. 105–114.
88. Wilk, S. (2011), "Przeciwdziałanie wykluczeniu cyfrowemu w ramach działania 8.3 Programu Operacyjnego Innowacyjna Gospodarka", *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, Vol. 22, pp. 161–169.
89. Zalewska-Bochenko, A. (2015), "Przeciwdziałanie wykluczeniu cyfrowemu na przykładzie miasta i gminy Choroszcz", *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Studia Informatica*, Vol. 37, pp. 167–175.
90. Van Dijk J., (2010), *Społeczne aspekty nowych mediów. Analiza społeczeństwa Sieci*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa
91. Zybala A., (2012), *Polityki publiczne. Doświadczenia w tworzeniu i wykonywaniu programów publicznych w Polsce i w innych krajach*, Krajowa Szkoła Administracji Publicznej, Warszawa

NETOGRAFIA

1. Terytorialne zróżnicowanie jakości życia w Polsce w 2015 r.
<https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/warunki-zycia/dochody-wydatki-i-warunki-zycia-ludnosci/terytorialne-zroznicowanie-jakosci-zycia-w-polsce-w-2015-r-25,1.html>
2. Wyniki Badania spójności społecznej 2018
<https://stat.gov.pl/aktualnosci/badanie-spojnosci-spoecznej-05-02-30-05-2018,187,1.html>
3. Regionalne zróżnicowanie jakości życia w 2018 r. 31.01.2019 r.
<https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/warunki-zycia/dochody-wydatki-i-warunki-zycia-ludnosci/regionalne-zroznicowanie-jakosci-zycia-w-polsce-w-2018-roku-wyniki-badania-spojnosci-spoecznej-2018,31,1.html>
4. Zasięg ubóstwa ekonomicznego w Polsce w 2019 r.
<https://www.gov.pl/web/rozwoj/zasieg-ubostwa-ekonomicznego-w-2019-roku--komentarz-do-danych-gus>
5. Społeczeństwo informacyjne w Polsce w 2020 r. (na podstawie wyników badania budżetów gospodarstw domowych)
<https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/nauka-i-technika-spoeczenstwo-informacyjne/spoeczenstwoinformacyjne/spoeczenstwo-informacyjne-w-polsce-w-2020-roku,2,10.html>
6. Strategia rozwoju społeczeństwa informacyjnego w Polsce (2020)
<https://zpe.gov.pl/b/strategia-rozwoju-spoeczenstwa-informacyjnego-w-polsce/PpxN3z0Bm>
7. Biuletyn RPO, (2012), Strategie działania w starzejącym się społeczeństwie. Tezy i rekomendacje, Źródła nr 9, Warszawa
<https://bip.brpo.gov.pl/pl/content/strategie-dzia%C5%82ania-w-starzej%C4%85cym-si%C4%99-spo%C5%82ecze%C5%84stwie-tezy-i-rekomendacje>

8. Biuletyn RPO, (2013), *Osoby starsze na rynku usług finansowych. Analiza i zalecenia, Źródła nr 14*, Warszawa
<https://www.brpo.gov.pl/sites/default/files/13541772380.pdf>
9. Raport (2012) poświęcony edukacji medialnej i informacyjnej w Polsce, przygotowany przez Fundację Nowoczesna Polska w ramach projektu "Cyfrowa przyszłość".
<https://nowoczesnapolska.org.pl/wp-content/uploads/2012/01/Raport-Cyfrowa-Przysz%C5%82o%C5%9B%C4%87-.pdf>
10. „Portal w sieci, czyli o edukacji finansowej pokolenia 51+”(2020)
https://biblioteki.org/artykuly/Portfel_w_sieci_czyli_o_educacji_finansowej_pokolenia_51.html
11. “Edukacja finansowa w bibliotekach publicznych (FINLIT)”. (2021)
https://biblioteki.org/aktualnosci0/Wlacz_educacje_finansowa_do_oferty_Twojej_biblioteki.html#
12. Borodaj D., Portfel w sieci, czyli o edukacji finansowej pokolenia 50+; (2020)
http://www.biblioteki.org/artykuly/Portfel_w_sieci_czyli_o_educacji_finansowej_pokolenia_51.html
13. Borowski H., (2015) *Raport na temat wykluczenia cyfrowego seniorów na rynku finansowym, przygotowany na zlecenie Fundacji Rozwoju Społeczeństwa Informacyjnego.*
http://www.biblioteki.org/poradniki/Do_czego_sluza_biblioteki_raport_z_badiana_wplywu_Programu_Rozwoju_Bibliotek_na_uzytkownikow_bibliotek.html

Międzynarodowe Centrum Finansów Cyfrowych (International Centre for Digital Finance)

Cele:

1. Działa na rzecz rozwoju społecznie odpowiedzialnych finansów cyfrowych oraz ich inkluzywnego charakteru.
2. Inicjuje aktywności służące lepszemu rozumieniu i wykorzystaniu finansów cyfrowych oraz innowacji finansowych.
3. Organizuje platformy współpracy interesariuszy finansów cyfrowych, instytucji rynkowych, inwestorów, konsumentów, instytucji sektora publicznego oraz społeczności akademickiej.

Formy działania:

- prowadzi badania teoretyczne i aplikacyjne w obszarze finansów cyfrowych
- prowadzi działalność edukacyjną w obszarze finansów cyfrowych,
- organizuje seminaria i konferencje krajowe i międzynarodowe
- wspiera współpracę krajową oraz międzynarodową w obszarze swojej aktywności
- monitoruje rozwój finansów cyfrowych i ich skutków społecznych
- realizuje inne aktywności i inicjatywy związane z celami jego działania